

Slumpmässiga drogtest – en drogpreventiv insats i skolan

Enkätstudie i Skåneskolor

NILS LUNDIN, skolöverläkare
Elevhälsan, Skolhälsan,

Helsingborg
nils.lundin@helsingborg.se

Slumpmässiga frivilliga drogtest av arbetstagare är numera vanliga i arbetslivet i syfte att effektivt identifiera droganvändning [1]. Testen har stöd i arbetsmiljölagen och görs i samråd med fackliga organisationer. Det finns tre typer av testsituationer inom arbetslivet:

- nyanställning
- misstankebaserade
- slumpmässiga.

Slumpmässiga frivilliga drogtest av skolelever förekommer på enstaka skolor i landet. Studier utanför Sverige visar att slumpvisa drogtest av skolelever kan minska droganvändningen och påverka skolelevs attityder till droger till en mer restriktiv inställning [2]. Vid en undersökt gymnasieskola i Helsingborg används slumpvisa drogtest i samklang med arbetsmiljölagens föreskrifter [3, 4], där rektor bedömt att skaderisken är stor om en drogpåverkad elev deltar i utbildningsmoment. Slumpvisa frivilliga drogtest är en komponent i en övergripande drogpolicy [5] av en typ som förekommer i många svenska skolor [6]. Förfarandet har emellertid föranlett kritik från Skolinspektionen som bland annat påpekat att riktlinjerna för och genomförandet av sådana test saknar stöd i skolförfattningarna [7]. Även skolor i Landskrona och Nässjö där man prövat eller planerat att införa slumpvis frivilliga drogtest har kritiserats [8]. Vidare har Statens folkhälsoinstitut ställt sig tveksamt till att testen används som preventionsverktyg. Argumentet är att evidens saknas för att det skulle reducera narkotikaanvändningen [9].

Med anledning av Skolinspektionens kritik mot den studerade Helsingborgsskolan genomförde skolhälsovården en enkätundersökning riktad till elever och föräldrar våren 2005. Syftet var att belysa elevers och föräldrars attityder till skolans drogpolicy och till slumpvisa frivilliga drogtest. Undersökningen visade att slumpvis drogtest hade brett stöd hos både eleverna på Helsingborgsskolan och deras föräldrar [10]. Många ansåg att fler borde omfattas av testen, och flera ifrågasatte varför dessa var enbart frivilliga. Enkätstudien från 2005 belyste dock inte huruvida slumpvisa frivilliga drogtest skulle kunna ha en drogpreventiv effekt.

Huvudsyftet med denna studie var att utvärdera om slumpvis frivilliga drogtest i skolmiljö kan ha en drogförebyggande effekt. Specifikt studerades eventuella samband mellan sådana test och elevers droganvändning samt elevernas attityder till och kunskaper om droger.

METOD

Deltagare var elever i årskurserna 1–3 på fordonsprogrammet på en gymnasieskola (testskolan) i Helsingborg där man sedan 1995 har en lokal drogpolicy. Sedan 2001 omfattar drogpolicyn möjlighet att utföra slumpvisa frivilliga drogtest. Någon ytterligare gymnasieskola som genomförde sådana test fanns inte inom ett rimligt geografiskt avstånd. Som jämförel-

TABELL I. Deltagande skolor, elevantal och svarsfrekvens i årskurserna 1–3 på fordonsprogrammet.

Skola	Ort	Åk 1	Åk 2	Åk 3	Svarsfrekvens, procent
Testskolan	Helsingborg	89	70	70	35
Kontrollskola 1	Malmö	72	61	53	75
Kontrollskola 2	Malmö	70	106	112	30
Kontrollskola 3	Kävlinge	16	26	23	74
Kontrollskola 4	Svalöv	31	29	16	58
Totalt antal elever		278	292	274	49

segrupp valdes motsvarande elevgrupper på fordonsprogrammen vid andra gymnasieskolor i Skåne där sådana test inte genomfördes. Däremot fanns jämförbara drogpolicies på kontrollskolorna. Rektorer vid samtliga 16 skolor i Skåne med fordonsprogram kontaktades, varav åtta skolor initialt tackade ja till deltagande och fyra slutligen deltog. Dessa fyra utgjorde sedan kontrollskolor (Tabell I). Kontrollskolor som avböjde deltagande motiverade detta med att de till exempel nyligen genomfört andra drogenkäter, att skolan inte var stor nog eller att de inte kunde prioritera enkätundersökningar under datainsamlingsperioden (våren 2009).

Enkäten fokuserade på erfarenheter och attityder till narkotika. Dessa frågor varvades med ett antal livsstilsfrågor i syfte att inte väcka motvilja hos potentiella droganvändare. Livsstilsfrågorna (till exempel frukostvanor, fysisk aktivitet, skoltrivsel, tobaks- och alkoholvanor) redovisas inte i denna studie. Frågorna var av flervalstyp med utrymme för personliga kommentarer. För att kunna finslipa urval och formuleringar provades en pilotversion av enkäten på ungdomar ur Helsingborgs stads ungdomsråd. I syfte att använda välbeprövade frågor och möjliggöra resultatjämförelser hämtades flera frågor ur enkäter från Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning och enkäten »Ung i Helsingborg«. Studieenkäten besvarades anonymt på dator under lektionstid

■ sammanfattat

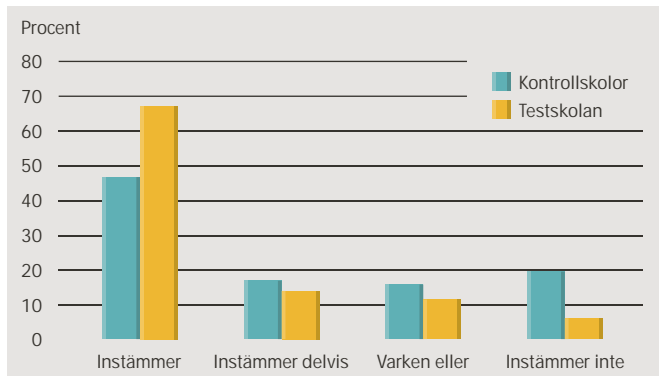
Slumpvisa frivilliga drogtest bland skolelever förekommer sällan i Sverige.

Skolinspektionen, Utbildningsdepartementet och Statens folkhälsoinstitut har kritiserat metoden, bland annat med argumentet att evidens för preventiv effekt saknas.

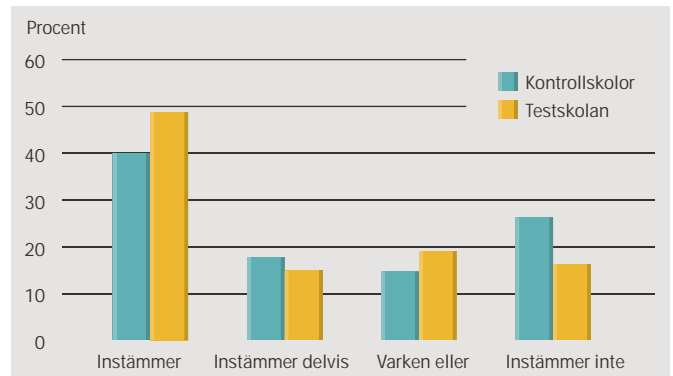
Preventionseffekten av slumpvisa frivilliga drogtest studerades genom en enkät om drogvanor/drogattityder bland elever (94 procent män) på en skola med test och på fyra kontrollskolor.

En större andel av testskolans elever än av kontrollskolornas angav att slumpvisa frivilliga drogtest var ett bra sätt att hålla nere narkotikaanvändningen och att narkotikaundervisningen var bra. **På testskolan var attityden** till droganvändning mindre tillåtande, och färre uppgav lust att prova narkotika.

Studiereslutaten antyder att slumpvis frivilliga drogtest kan ha en preventiv effekt på manliga gymnasieelevers droganvändning.

Figur 1. Upplevd generell drogpreventiv effekt av slumpvisa drogtester enligt svar på påståendet »Slumpvisa frivilliga drogtester i skolan är ett bra sätt att hålla nere narkotikaanvändandet«.

Figur 2. Upplevd individuell drogpreventiv effekt av slumpvisa drogtester enligt svar på påståendet »Slumpvisa frivilliga drogtester är ett sätt att hjälpa mig att säga nej till narkotika«.

via Internet, och deltagandet var frivilligt. (Enkäten kan rekvireras från författaren.) Totalt besvarade 414 elever enkäten. 397 av de svarande hade angivit vilken skola de studerade vid, och dessa svar användes i analyserna. Endast 6 procent av de svarande var av kvinnligt kön varför resultaten främst speglar manliga elevers attityder.

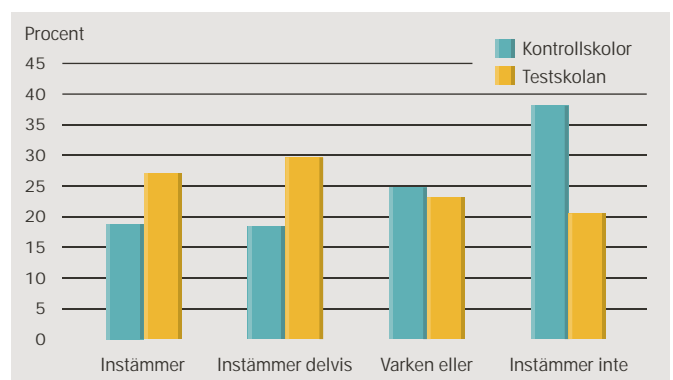
Statistiska gruppjämförelser av testskolans och kontrollskolornas svar gjordes med Mann-Whitneys U-test (MWU, 2-sidigt) när det gällde frågor med fler än två svarsalternativ på ordinalskalenivå (om inte annat anges var svarsalternativen instämmer/instämmer delvis/varken eller/instämmer inte), och med χ^2 -test (2-sidigt) när det gällde frågor med dikotoma svarsalternativ (ja/nej). För frågor med fler än två svarsalternativ testades vid behov även en dikotomiserad fördelning med χ^2 -test, som regel genom att jämföra kategorin mer positiva svar (instämmer/instämmer delvis) med kategorin mer negativa svar (varken eller/instämmer inte).

RESULTAT

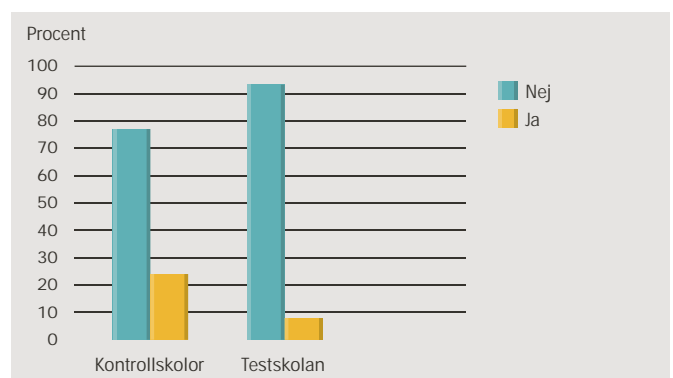
Bland eleverna på testskolan instämde/instämde delvis 82 procent i påståendet »Slumpvisa frivilliga drogtester i skolan är ett bra sätt att hålla nere narkotikaanvändandet«, jämfört med 64 procent på kontrollskolorna (Figur 1). Gruppkillnaden var statistiskt signifikant både för totalfördelningarna ($P=0,001$; MWU) och vid dikotomisering runt skalans mittpunkt ($P=0,004$; χ^2 -test). Störst skillnad mellan grupperna observerades för svarsalternativet »instämmer inte«, vilket angavs endast av 7 procent av eleverna på testskolan mot 20 procent i kontrollskolorna.

I påståendet »Slumpvisa frivilliga drogtester är ett sätt att hjälpa mig att säga nej till narkotika« instämde/instämde delvis 64 procent av eleverna på testskolan mot 58 procent på kontrollskolorna (Figur 2). Övervikten vad gäller instämmande svar för testskolan var inte statistiskt signifikant avseende totalfördelningarna ($P=0,13$; MWU) eller vid dikotomisering runt skalans mittpunkt ($P=0,38$; χ^2 -test). I påståendet »Jag vet allt jag behöver veta om narkotika« instämde/instämde delvis 81 procent av ungdomarna på samtliga skolor.

Av testskolans elever instämde/instämde delvis 31 procent i påståendet »Jag vill ha mer undervisning om narkotika i skolan« mot 32 procent på kontrollskolorna. Vidare instämde/instämde delvis 57 procent på testskolan i påståendet »Jag får genomgående bra undervisning om narkotika i skolan« mot 37 procent på kontrollskolorna (Figur 3), en skillnad som var statistiskt signifikant både avseende totalfördelningarna och vid dikotomisering runt skalans mittpunkt ($P=0,002$; MWU och χ^2 -test). Störst skillnad observerades för svarsalternativet

Figur 3. Upplevd undervisningskvalitet enligt svar på påståendet »Jag får genomgående bra undervisning om narkotika i skolan«.

Figur 4. Drogerfarenhet speglas enligt svar på frågan »Har du använt narkotika någon gång?«

»Instämmer inte«, vilket förekom dubbelt så ofta i kontrollskolorna som i testskolan (38 mot 20 procent).

Av testskolans elever instämde/instämde delvis 19 procent i påståendet »Jag tycker det är okej att röka hasch/marijuana någon gång då och då« mot 27 procent på kontrollskolorna. Fördelningarna skilde sig inte statistiskt avseende totalfördelningarna ($P=0,19$; MWU) eller vid dikotomisering runt skalans mittpunkt ($P=0,19$; χ^2 -test). Vid en alternativ dikotomisering av svaren mellan första skalsteget (instämmer) och övriga skalsteg framkom statistisk signifikans ($P=0,038$; χ^2 -test), vilket speglar att ett klart instämmande i påståendet var ovanligare bland testskolans elever än bland eleverna i kontrollskolorna (9 vs 20 procent).

På motsvarande fråga avseende ecstasy och andra partydroger instämde/instämde delvis 7 procent av eleverna på testskolan mot 15 procent på kontrollskolorna. Totalfördelningarna skilde sig inte statistiskt ($P=0,19$; MWU), men vid dikotomisering runt skalans mittpunkt sågs en tendens till en mindre tillåtande attityd på testskolan ($P=0,08$; χ^2 -test).

En signifikant mindre andel elever på testskolan angav att de någon gång använt narkotika än på kontrollskolorna (8 mot 24 procent) ($P=0,002$; χ^2 -test) (Figur 4). Inom undergruppen med narkotikaerfarenhet ($n=78$) gav frågan »Har du använt narkotika under de senaste fyra veckorna?» 17 procent ja-svar bland testskolans elever mot 38 procent på kontrollskolorna (svarsalternativen var: nej/ja, en gång/ja, 2–3 gånger/ja, 4 gånger eller mer). Fördelningarna skilde sig dock inte statistiskt i totalfördelningarna ($P=0,28$; MWU) eller vid dikotomisering nej/ja ($P=0,31$; χ^2 -test), vilket kan förklaras av lägre statistisk styrka vid analys av denna mindre grupp ($n=78$).

Den undergrupp som förnekade tidigare narkotikaerfarenhet ($n=305$) ombads även besvara frågan »Har du någon gång haft lust att prova narkotika?» Ingen elev på testskolan svarade ja på den frågan mot 3 procent av kontrollskolornas elever. Fördelningarna skilde sig dock inte statistiskt i totalfördelningarna ($P=0,26$; MWU) eller vid dikotomisering av svaren nej kontra ja/tveksamt ($P=0,16$; χ^2 -test).

DISKUSSION

Resultaten antyder att slumpvisa frivilliga drogtest i gymnasieskolan kan ha en dämpande effekt på manliga elevers drogvanor och deras nyfikenhet på droger. Eleverna på den skola som under flera år tillämpat slumpvisa frivilliga drogtest visade något striktare attityd till droger, och signifikant fler ansåg att sådana test kan ha en generellt förebyggande effekt på narkotikaanvändning. Vidare sågs en markant skillnad i narkotikaerfarenhet, vilken var tre gånger vanligare bland kontrollskolornas elever än bland eleverna på testskolan i Helsingborg. Dessutom ansåg en väsentligt större andel av testskolans elever att de fick bra skolundervisning om narkotika.

Resultaten överensstämmer med flera undersökningar från USA som visat att drogtest kan reducera droganvändningen bland arbetstagare och elever, tolkat som en preventiv effekt [2]. I USA-studierna är dock evidensunderlaget för en preventiv effekt av drogtest i skolmiljöer magrare än evidensen i arbetslivssammanhang. För svenska förhållanden finns över huvud taget inget evidensunderlag, främst eftersom slumpvisa frivilliga drogtest används på ytterst få skolor i landet [11]. Erfarenheterna från svenska skolor som använder sådana test beskrivs dock (anekdotiskt) som positiva både bland dem programmen riktar sig till (och bland skolpersonal som hanterar drogtesten [Staffan Hübinette, Stockholm, pers medd; september 2009]).

En bidragande orsak till de striktare attityderna till droger bland testskolans elever kan ha varit skolans allmänna drogpolicyarbete sedan 1995. Även kontrollskolorna har haft drogpolicies – ofta med snarlikt innehåll förutom inslaget av drogtest – men under kortare tid (en av kontrollskolorna startade 2005). Inte minst elevernas mer positiva uppfattning om undervisningen om narkotika på testskolan kan antas ha ett samband med det långvariga drogpolicyarbetet.

En annan tänkbar förklaring till de mer positiva resultaten på testskolan skulle kunna vara att vissa lärare och elever

»... signifikant fler ansåg att sådana test kan ha en generellt förebyggande effekt på narkotikaanvändning.«

medvetet valt skolan på grund av inslaget av drogtest, men denna hypotes stöds knappast av några fakta. Dels har lärarstaben varit stabil under lång tid, dels är det sällsynt att elever söker fordonsprogrammet utanför sin närmiljö. En annan omständighet som kan tänkas ha påverkat resultaten är att svarsfrekvensen på testskolan var låg (35 procent) – trots författarens engagemang som skolläkare på skolan – medan svarsfrekvensen på 3 av de 4 kontrollskolorna var relativt hög (58–75 procent; totalt för kontrollskolorna 49 procent).

Någon entydig orsak till den lägre svarsfrekvensen på testskolan har inte stått att finna förutom att elever ur en hel årskurs var frånvarande från skolan på grund av praktik under studiens genomförande. Vidare föll planeringen kring enkätgenomförandet bort i skolans tidsram, vilket negativt påverkade andelen deltagande elever generellt. Dessa generella bortfallsmekanismer stöder knappast hypotesen att bortfallet utgjordes av en högre andel elever med exempelvis missbruksbeteende, vilka skulle ha varit ovilliga att fylla i enkäten. Likväl skulle man kunna misstänka att den minoritet av elever vid testskolan som svarade på enkäten var mer engagerade i det drogprenativa synsättet än det stora flertalet och därmed inte gav en helt representativ bild av skolans totala elevpopulation. En jämförelse gjordes därför även mellan testskolan och den kontrollskola som hade lägst svarsfrekvens (30 procent), där en liknande hypotetisk selektionsmekanism i så fall borde ha förelegat. Jämförelsen visade att det mönster av skillnader som fanns mellan test- och kontrollskolorna beträffande generell drogprenativ effekt, drogprenativitet och upplevelse av bra undervisning om narkotika genomgående kvarstod till testskolans förmån. Skillnaderna var dock mindre och nådde inte längre statistisk signifikans (P -värdet i intervall 0,07–0,40), något som kan bero på lägre statistisk styrka vid jämförelser med en mindre kontrollgrupp. Ett undantag gällde frågan om tidigare drogerfarenhet. Där kvarstod en markant gruppskillnad till testskolans fördel (8 mot 32 procent på kontrollskolan; $P<0,001$; χ^2 -test). Inte heller sågs något generellt samband mellan de respektive kontrollskolornas svarsfrekvens och attityder/svarsstil i frågorna.

Stöd saknas därmed för att bortfallet på skolorna med lägre svarsfrekvens skulle ha utgjorts av mer socialt belastade elever med mer negativ attityd. Även med hänsyn tagen till låg svarsfrekvens förefaller således det drogprenativa arbetet på testskolan ha haft konkret inverkan på elevernas drogvanor. Det förblir dock vanskligt att avgöra i vilken utsträckning detta kan förklaras av enbart de slumpvisa frivilliga drogtesten eller om det även kan bero på en kombinationseffekt av de övriga inslagen i drogpolicyarbetet och det faktum att drogpolicyarbetet pågått längre tid på testskolan.

En annan hypotetisk förklaring skulle kunna vara att droganvändningen generellt är mindre utbredd i Helsingborg än på vissa andra orter, till exempel Malmö där två av kontrollskolorna finns. Tyvärr har det inte gjorts någon bred elevundersökning där likartade frågor har ställts som medger en sådan jämförelse av narkotikavanor/-attityder på kommunnivå. Helsingborg och Malmö har dock stora sociodemografiska likheter. Båda är storstäder, ligger nära Danmark (med känd tillgång till narkotika och annorlunda attityder), har en stor andel invandrare (cirka 25 procent utlandsfödda i båda orterna) och betydande sociala problem. Vidare ligger två av de fyra kontrollskolorna i småorter i Skånes mer centrala delar (Svalöv och Kävlinge), varför kontrollskolornas sammansättning totalt sett knappast kan betraktas som mer »storstads-mässig« än testskolans.

Trots att de begränsningar som nämnts ovan minskar möjligheterna att exakt värdera i vilken grad slumpvisa frivilliga

»Som ett motargument mot slumpvisa frivilliga drogtest har en skrivning i regeringsformen förts fram ...«

drogtest förstärker det drogpreventiva arbetet har, enligt författarens erfarenheter, dessa test visat sig vara uppskattade av elever, föräldrar, skolpersonal, personal inom andra förvaltningar och politiker. Det är därför förbryllande att sådana test hittills inte betraktats ur ett arbetsmiljöperspektiv, varken av Skolinspektionen eller Utbildningsdepartementet.

Som ett motargument mot slumpvisa frivilliga drogtest har en skrivning i regeringsformen förts fram: »Varje medborgare är gentemot det allmänna skyddad mot påtvingat kroppsligt ingrepp ...« (regeringsformen 2 kap 6 §). Samtidigt lyfts just frivilligheten fram i begreppet slumpvisa frivilliga drogtest, vilket även tydliggjorts i den undersökta skolans drogpolicy. Urinprovstagningen hanteras dessutom av personal inom skolhälsovården som har lång erfarenhet av att värna individens integritet.

Sammanfattningsvis antyder denna studie att slumpvisa frivilliga drogtest i skolmiljö kan ha en drogpreventiv effekt bland manliga studenter, åtminstone i kombination med en i övrigt välutvecklad drogpolicy. Ytterligare svenska studier vore dock önskvärda, exempelvis en prospektiv studie av årskullars drogvänor/drogattityder från före skolstarten till skoltidens slut i ett randomiserat urval av skolor med/utan slumpvisa frivilliga drogtest. Även jämförelser mellan kommuner med olika inriktningar i det drogpreventiva arbetet skulle kunna belysa hur sådana skillnader avspeglas i ungdomars erfarenheter av och attityder till droger.

■ *Potentiella bindningar eller jävsförhållanden: Inga uppgivna.*

■ *Kai Österberg, Arbets- och miljömedicin, Lund, har bidragit med statistisk assistans. Partiellt ekonomiskt bidrag för studiens genomförande har erhållits från Svenska Carnegieinstitutet i Stockholm.*

Kommentera denna artikel på Lakartidningen.se

REFERENSER

1. Andréasson S. Narkotikan i Sverige – metoder för förebyggande arbete. Stockholm: Statens folkhälsoinstitut; 2008.
2. McKinney JR. Effectiveness of random student drugtesting programs. Muncie [In]: Ball State University; 2005. <http://www.sportsafe.com/2005%20McKinney%20survey%20results.pdf>
3. Arbetsmiljöverkets föreskrifter om medicinska kontroller i arbetslivet (AFS 2005:6). Solna: Arbetsmiljöverket; 2005.
4. Arbetsmiljölagen (SFS 1977:1160). Allmänna skyldigheter; 3 kap, 2 §. Stockholm: Arbetsmiljöverket; 2009. <http://www.av.se/dokument/publikationer/bocker/h008.pdf>
5. Drogpolicy. Hantering av beroendefrågor i grund- och gymnasieskolan. Helsingborg: Helsingborgs stad, Skol- och fritidsförvaltningen; 2008-9. <http://www.helsingborg.se/upload/Politik%20och%20forvaltning/Forvaltningar/BiN/Skolhalsovardsenheten/drogpolicy0809.pdf>
6. Amini G, Hübinette S. Narkotika-fri skola 2.0. Stockholm: Fri för-lag; 2008.
7. Skolverket. Utbildningsinspektion i Helsingborgs kommun. Beslut Dnr 53-2003:2816;2004. Lund: 2004.
8. Skolinspektionen kritiserar drogtest i Nässjö. Beslut Dnr 41-2009:2070. Stockholm: Skolinspektionen; 2009. <http://www.skolinspektionen.se/sv/Nyheter/Nyheter/Skolinspektionen-kritiserar-drogtest-i-Nassjo/>
9. Bremberg S. Drogtest i skolan. Stockholm: Statens folkhälsoinstitut; 2009. <http://www.fhi.se/sv/Handboker/Uppslagsverk-barn-och-unga/Drogtest-i-skolan>
10. Helsingborgs stad, Skolhälsovårdsenheten. Enkät drogpolicyarbetet. Helsingborg; 2005. http://www.helsingborg.se/upload/Politik%20och%20forvaltning/Forvaltningar/BiN/C3%A4lsov%C3%A5rdsenheten/enkat_drogpolicyvt.pdf
11. Lundin N. Slumpvisa drogtest – en del av skolhälsovårdens förebyggande arbete! *Läkartidning*. 2005;42:3053-4.